

Володимир ЛЕНЧЕНКО

УКРАЇНЬСКА ЛІНІЯ

У Глухові у городі,
У всі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії,
Як лихо зігнувся.
Українська народна пісня

На теренах Дніпропетровської, Полтавської та Харківської областей України, по берегах, узвишсях і долинах тихоплинних Орелі, Берестової й Береки досі можна бачити рештки давніх земляних укріплень. Розсунуті вали й рови довгими гонами змінюються по високих берегах річок, спускаються в долини, прямують через ниви й сіножаті, ховаються в мальовничих перелісках, гаях і байраках, зникають на околицях сіл і містечок, утворюють фортеці зірчастих абрисів. Це – залишки Української лінії. У Російській імперії XVIII ст. „лініями” називалися прикордонні земляні укріплення значної довжини, які прийшли на заміну „засечных черт” XVII ст. (такими, зокрема, були Тульська й Белгородська засічні смуги).

Українську лінію почали зводити за рішенням уряду імператриці Анни Йоганівни 1731 року, але особливо інтенсивно будували під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Ця лінія, на думку її творців, мала перетнути в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця Муравський та Ізюмський шляхи, якими татари здавна нападали на Лівобережну й Слобідську Україну та Московську державу, тобто зміцнити південні кордони Російської імперії. Та передусім її будовано з метою подальшого придушення і врешті знищення залишків автономії української гетьманської держави, відокремлення її від Запорозької Січі, створення потужного військового плацдарму Російської імперії для територіальних завоювань у боротьбі з Турецькою османською імперією і ханським Кримом.

То були важкі для України часи. По смерті в 1734 р. гетьмана Данила Апостола гетьманство в Україні скасували й замінили його так званім Правлінням гетьманського уряду в Глухові, де порядкували царські намісники й фаворити.

Мапа Української лінії. Середина XVIII ст. РДВІА

Як свідчать архівні джерела, Українську лінію споруджували за „зразковими” (типовими) проектами, запозиченими з праць європейських фортифікаторів XVII ст. Роботами керували військовий інженер Андріан Дебриньї¹ та інші російські фортифікатори, а загальний нагляд над будівництвом і організацією оборони Української лінії здійснював один з фаворитів імператриці і її намісників на Україні генерал-фельдмаршал Герхард фон Мініх.

Упродовж 1731–1734 рр. на лінії щороку працювало 49 тис. козаків і 40 тис. селян з власними волами, кіньми, возами, будівельним знаряддям, харчами. 1736 року, під час російсько-турецької війни, коли десятки тисяч козаків і селян перебували у війську, Г. фон Мініх вимагав від Правління гетьманського уряду вирядити на будівництво Української лінії 56 623 робітників з підводами, шанцевим інструментом і харчами². Багато з них загинули там від виснажливої праці, хвороб і голоду.

За сучасними обрахунками, загальний обсяг земляних робіт, виконаних на будівництві Української лінії, перевищив 20 мільйонів кубометрів. Для будівельних потреб по-хижацькому вирубували навколишні ліси, спустошували ниви й сіножаті.

Спорудження лінії розпочалося з боку Сіверського Дінця. На лінії завдовжки 285 верст протягом короткого часу було зведено 17 фортець, 57 редутив, 87 реданів, 3 кавальєри та ряд інших польових укріплень (кількість їх змінювалась)³. Фортеці містилися на відстані візуального зв'язку між собою і по змозі сполучалися безперервним земляним валом із сухим ровом з напільного боку. Вали й рови, де це було потрібно, зміцнювали палісадами, засіками, загатами, рогатками-розсохами, обсаджували колючими чагарниками. На висотах уздовж лінії ставили сигнальні маяки, сторожові редути й форпости з блокгаузами всередині.

До Української лінії було включено відбудовану в гирлі Ворскли фортецю Переволочну й надорільські сотенні містечка Полтавського полку – Орлик, Китайгород, Царичанку, Маячку, Нехворощу з їхніми давніми замками, а також новозасновані слободи й села 10 ландміліцьких і слобідських полків, оселених для оборони лінії. Для цього російська влада реквізувала в українських козаків, міщан і селян десятки тисяч десятин орних земель, лісів, сіножатей та інших угідь.

Згодом у Царичанці розташовано штаб-квартиру головнокомандувача російської армії Г. фон Мініха, а місто призначено збірним пунктом російських і українських козацьких військ, що мали діяти на теренах Криму та Південної України.

Спочатку фортеці Української лінії позначали числами (Перша, Друга і т.д.) або давали їм назви, виходячи з назв місцевості, де вони постали (напр., Бузова), згодом для цього почали використовувати найменування ландміліцьких полків та імені їхніх небесних заступників. Фортеці й містечка на лінії від Дніпра до Сіверського Дінця були розміщені в такій послідовності: ф. Переволочна – Орлик – ф. Борисоглібівська – Китайгород – Царичанка – ф. Ливенська (околиці Маячки) – Маячка – Нехвороща – ф. Васильківська

(околиці Нехворощі) – ф. Рязька – ф. Федорівська – ф. Козловська – ф. Більовська – ф. Св. Параскеви – ф. Єфремівська – ф. Св. Олексія – ф. Св. Михайла – ф. Слобідська – ф. Тамбовська – ф. Св. Петра (біля Сіверського Дінця).

Військово-адміністративним центром Української лінії було визначено Більовську фортецю (нині м. Красноград Харківської обл.), а лінію поділено на дві оперативні дистанції: Петрівсько-Більовську й Борисоглібівсько-Козловську.

Борисоглібівська й Ливенська фортеці мали п'ятибастіонне розпланування, а решта – чотирибастіонне. Перед головними брамами фортець, а також з напільного боку влаштовували захисні рavelіни, що надавало фортечним планам зірчастих абрисів. Висота земляних валів сягала 4,0 – 5,0 сажнів, ширина ровів – 6,0 – 9,0 сажнів, глибина – 2,5 – 3,0 сажні. Десять фортець Петрівсько-Більовської дистанції, будувати які почали раніше, звели на „повний профіль”, а шість фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції, споруджуваних під час війни, – на „малий профіль”, з меншими параметрами валів і ровів. Цим пояснюється, зокрема, поганий стан збереженості земляних укріплень фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції.

Всередині кожної фортеці стояли церква, будинки обер-коменданта та штаб-офіцерів, казарми солдатів і унтер-офіцерів залоги, стайні, порохівня, зброярня, цейхгауз, провіантський „магазин”, колодязь, вартівні, господарські будівлі. До головних воріт через рів перекидали звідний ланцюговий міст. На бастіонах і валах розміщували гармати.

Поблизу фортець будували полкові слободи регулярного розпланування, ставили церкви, облаштовували двори поселенців з житлами й

Бій на Українській лінії. Малюнок-ведута на мapi лінії. РДВІА

господарськими будівлями. Ці слободи заселяли переважно вихідцями з внутрішніх губерній Росії.

Під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. з'ясувалися стратегічні хиби Української лінії: віддаленість від головного театру війни, розтягнутість і слабкість оборони, вилучення з господарювання й занедбання орних земель, сіножатей, лісів.

Хоч для оборони лінії на ній було зосереджено 6 піхотних і 14 кінних ландміліцьких полків, що налічували понад 22 тисячі вояків, татарська кіннота легко оминала фортеці й перетинала лінію, плондруючи мирні поселення Полтавського, Миргородського, Охтирського й Слобідського полків. Це, зокрема, відзначено в коментарі на мапі Української лінії 1747 р. зі збірки Російського державного військово-історичного архіву: „Украинская линия построена с населением десяти полков ландмилиции при владении государыни императрицы Анны Иоанновны в 1734-м году, ведена от Днепра по рекам Орели и Берестовой до Северного Донца, с положением 17 крепостей и 48 редутов.

Но произведение сей линии не соответствует намерениям, для каковых она построена быть долженствовала.

1-е. Слабы сей линии по обширности ее расположением не охраняется ни мало спокойство и безопасность за оной живущих, ниже поселенными по оной поселенными местами, неприятельские предприятия отвращаемы бывали, и кой хотел, то во всегдашнее время без затруднения и безопасной ретираде местá на таком пространстве изыскивал, что из самого опыта известно. Летучий сей неприятель, неоднократно прорываясь сквозь линию, не только нападал на селения, расхищал, и опустошая оные, выжигал, но и великое множество людей в невозвратной плен без всякого препятствия уводил так, что и отряженное ко обороне сей линии войско не могло вредить ему, без действия оставалось. Одним словом, каковое бы искусство на приведение сей линии по намерению употреблено ни было, ни в какое время по столь пространному ее разстоянию противу так скорого и легкого неприятеля, предохранительного предела обещать она не может. В случае ж наступательной войны противу Крыму, за отдалением ее от Перекопи, не можно от ней к войскам иметь безопасную коммуникационную линию, что самым делом испытано было.

2-е. Да и приведением ее чрез земли Слободских полков, не токмо оные стеснены, но и самым тем лишены многих выгод в хлебопашестве, сенных покосах и других прибытках, законно им принадлежавших. А сверх того, из оставших одинатцати не поселенных полков, едва ли несколько семей по недостатку земли поселены быть могут. И так сообразив все ее неудобности и уважа истребленное на построение иждевание, можно в разсуждение бесполезности труды счесть потерянными⁴.

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. оборону Української лінії за розпорядженнями П. Рум'янцева-Задунайського було реорганізовано: у фортецях залишалися невеликі залоги, а поперед лінії увесь

час чатували сторожові команди й роз'їзди, із запілля її прикривали три мобільні кінні корпуси. Як зазначено на мапі Української лінії 1766 року, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, на озброєнні лінії тоді налічувалося 215 гармат⁵.

Українська лінія тривалий час правила за кордон між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорозькою Січчю. Біля фортець, що стояли на шляхах на Запорожжя й Крим, були розміщені російські прикордонні форпости й митниці (зокрема при Більовській і Васильківській фортецях). Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запорожжя.

Після того як було завойовано й приєднано Кримське ханство до Російської імперії (1783 р.) і встановлено нові кордони з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і 1784 року її ліквідували. Війська, озброєння та інше майно лінії невдовзі перемістилися до фортець нової Дніпровської лінії, збудованої на півдні України між Дніпром і Озівським морем.

Українська лінія, попри її застарілість і військово-стратегічні вади, все ж таки певною мірою забезпечувала Запорожжя й Південну Україну, сприяла заселенню тамтешніх земель. На лінії перебували чи служили відомі російські воєначальники П. Рум'янцев-Задунайський і М. Голенищев-Кутузов. У казематах її фортець побували Максим Залізняк, Омелян Пугачов та інші ватажки народних визвольних рухів. Позосталі рештки укріплень Української лінії є нині пам'ятками давньої вітчизняної фортифікації.

ПРИМІТКИ

- 1 Андріан Дебринь (? – 1742) – російський військовий інженер, інженер-майор, інженер-полковник, у 1742 р. – інженер-генерал-майор. Обстежував і проектував фортеці й укріплення багатьох міст Лівобережної і Слобідської України, працював на Українській лінії та Запорожжі.
- 2 [Ленченко В.О.] Українська лінія // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 920.
- 3 Ласковський Ф. Материали для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1865. – Ч. 3. – С. 68 – 82.
- 4 Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 40. – Од. зб. 2949: „Карта Украинской линии от

Днепра до Северного Донца с показанием земель поселенных десяти ландмилицких полков”. На цій же публікованій тут мапі подано й таку важливу для користувача інформацію про вжиті на ній літерні позначки: „А. Значит черта, по коих мест пред линиею на ландмилицкие полки сенные покосы были отданы. В. Фарпосты пред линиею, прикрытые редутами. С. Фарпосты без прикрытия. D. Черта, показуемая оным полкам против писцового наказа полудачу”.

- 5 Російська національна бібліотека. – Рукописний відділ. – Ермітажне збір. – Од. зб. 282: „Карта Украинской линии с показанием крепостей, редутов и редантов, сколько во оной пушек состоит и близ лежащих местечек, слобод и рек. 1766 году”.